

LA PRODUCTIVITAT I ELS LÍMITS DEL CREIXEMENT. REFLEXIONS ESTILITZADES DES DE LA HISTÒRIA ECONÒMICA EN EL MOLT LLARG TERMINI¹

Carles Manera
Catedràtic d'Història Econòmica
Departament d'Economia Aplicada
UNIVERSITAT DE LES ILLES BALEARS

Les planes que segueixen no són totes imputables directament a qui signa aquest treball. De fet, es tracta d'un seguit de reflexions que provenen d'una documentació dispersa, corresponent a d'altres historiadors econòmics –en particular, a esborranys de materials docents d'Enric Tello i de Gabriel Jover– i, també, a consideracions pròpies sorgides de l'àmbit de la investigació en història econòmica de Balears i de les classes impartides en l'assignatura Història Ecològica de l'Economia, corresponent al quart curs de la Llicenciatura d'Economia. El treball l'he ordenat en dues parts diferenciades, una de caire molt general i l'altra d'especificitat balear. A la primera, s'expliciten característiques bàsiques que llastren en negatiu la productivitat en les economies preindustrials, tot i que val a dir que part dels aspectes descrits es poden aplicar, sense massa dificultats, a molts països pobres actuals. A l'ensem, s'indiquen elements claus que facilitaren el creixement econòmic i, sobretot, alimentaren taxes més elevades de productivitat arran dels processos d'industrialització amb el canvi decisiu del model energètic, la qual cosa permeté l'alliberament de mà d'obra en el sector agrari i la seva adscripció a d'altres activitats tant de transformació com de serveis. Finalment, es clou el paper amb una reflexió genèrica –en la què s'utilitzen arguments propis, alguns ja donats a conèixer en informes econòmics i articles divulgatius– sobre el model de creixement insular, en el què s'hi avenen condicions apuntades en els epígrafs precedents.

1. Les estretes fronteres de la productivitat

1.1. Les barreres del món rural

Les economies preindustrials estaven limitades per la potència i l'eficiència de la força muscular animal i humana, i de l'aprofitament del calor obtingut de la biomassa. Ara bé, la existència d'aquests límits no vol dir que no hi haguéssin múltiples maneres de satisfer les necessitats de les persones i diversos camins per incrementar tant el nombre que es podia mantenir en un territori, com la quantitat de béns i serveis a l'abast de tota la societat. De fet, la història de la tecnologia, l'economia i la mateixa demografia de les societats preindustrials es pot entendre com una sèrie d'adaptacions i canvis per apropiar-se dels recursos de l'entorn i, en darrer terme, de les possibilitats que oferien les fonts d'energia renovables que, directa o indirectament, procedien del sol. Segons quina fos aquesta estratègia, és a dir, el mode

¹ Agraesc els comentaris i les aportacions de Gabriel Jover i de Ferran Navinés a un esborrany d'aquest treball. Les errades són, com és lògic, de la meua exclusiva responsabilitat.

d'utilització dels recursos del medi, es podien mantenir uns o altres llindars de densitat de població i/o de satisfacció de necessitats per habitant². Quan cada tipus de societat, basada en una forma específica d'aprofitament dels recursos, s'acostava als límits de la capacitat de càrrega d'aquell ecosistema, es produïen tres situacions:

- a) Aturar el creixement de la densitat de població, mitjançant la regulació demogràfica o per l'emigració d'una part dels membres, per tal de mantenir “sostenible” la forma de vida en aquell territori.
- b) Provocar una crisi ambiental local o regional que podia donar lloc a una regressió, un estancament o una transformació de la societat en qüestió.
- c) Induir un canvi del mode d'aprofitament dels recursos, és a dir, de la forma d'economia per a fer front a la densitat creixent de la població humana: increment de la quantitat d'aliments, de primeres matèries, de força de tracció i de combustible.

En aquest sentit, hem de tenir en compte que per unitat de superfície els cereals produeixen sis vegades més aliment que la llet, i disset vegades més que la carn de bou. Fins i tot per obtenir el 15% del milió de calories anuals que el metabolisme humà necessita ingerir en forma de proteïnes, és preferible cultivar plantes que criar animals: actualment, una hectàrea de cereals dóna 2,5 vegades més proteïnes que una hectàrea dedicada a criar vaques lleteres, i 7 vegades més que la mateixa hectàrea consagrada a criar carn de bou. En condicions preindustrials, que exigien una pràctica ramadera molt més extensiva, les diferències encara eren més acusades. Això explica perquè molt poques societats van optar per la ramaderia nòmada com a font de subsistència. L'excepció ramadera es va desenvolupar gairebé sempre en regions estepàries o semi-desèrtiques i, per regla general, mantenint unes relacions d'intercanvi o de conquesta amb civilitzacions agràries més o menys properes. Fins i tot en aquestes societats ramaderes nòmades, la font bàsica de subsistència no era la carn, sinó la llet i la sang dels animals.

Però ¿per què, tanmateix, a totes les societats agrícoles també es criaven animals domèstics? Les raons principals no semblen dietètiques (les societats dites caçadores s'alimentaven bàsicament de vegetals recol·lectats per les dones, i no de la caça obtinguda pels homes), sinó d'altra mena: obtenir força de tir, certes primeres matèries (llana, pell, banyes) i, sobretot, fems per fertilitzar la terra de cultiu. Cal tenir present que molts animals, especialment els herbívors rumiants, poden aprofitar recursos no directament consumibles pels humans i convertir-los en llet o carn. En aquest sentit, els grans animals herbívors esdevingueren fonamentals com a convertidors energètics: bous, muls, ases i cavalls proporcionaven la força de tir per llaurar la terra, i la tracció per al transport terrestre de béns i persones. Però de totes les seves funcions, la més vital del bestiar criat a les societats agràries passava pel seu estómac i es concentrava en els fems. El principal coll d'ampolla de tots els sistemes agraris, que minvava la productivitat, era la fertilització de la terra: és a dir, el

² E. A. WRIGLEY (1993).

restabliment dels nutrients que les collites extreuen del sòl³. ¿Com fer tornar a aquest el nitrògen, el fòsfor o el potasi que surt dels camps amb les collites? La resposta rau en els processos de fertilització que, inevitablement, passaven pels femers. Aquesta esdevenia una peça determinant que, en principi, inferia majors nivells de productivitat.

Ara bé, el reciclatge de nutrients a través dels sistemes de fertilització orgànica preindustrial era mol ineficient. Només una part del nitrògen extret per la collita tornava realment als camps de conreu. L'altra part de nutrients es "perdia" cap a altres localitzacions en el medi: nitrògen que tornava vers l'atmosfera, que s'escolava pel "rentat" de nutrients a través de l'aigua, o quedava retingut en altres parts de l'espai agrari (per exemple, a les pastures i boscos on defecava al llarg del dia el bestiar no estabulat). A més, la part que realment tornava als camps ho feia en forma de mol·lècules orgàniques, que passaven a formar part de l'humus del sòl. Però, com a contrapunt, els herbívors domèstics tenien la virtut de desplaçar-se, i això permetia utilitzar la funció descomponedora del seu estómac per "importar" nutrients cap als camps de conreu. A tots els sistemes agraris preindustrials, el bestiar es mantenia en bona part dels espais no cultivats: pastures naturals, herbes dels camps en guaret, garrigues, marges dels boscos. De fet, els camps conreats cada any eren només una petita part de tot l'espai agrari. Però que la resta no fos treballada no vol dir que fos inútil. Els boscos proporcionaven combustible, caça, aliment pel bestiar (glans pels porcs i branques per les cabres), primeres matèries industrials (suro, tints i tanins extrets de l'escorça, les arrels o els fruits de determinats arbres i arbusts), i també fertilitzants vegetals: la llenya que es cremava sobre els camps per fer-ne cendres i escampar-les sobre el sòl. Les diferents pastures d'estiu i d'hivern mantenien el bestiar boví i oví que, de nit, es tancava en el corral. Malgrat les pèrdues, els fems d'aquests corrals contenien nutrients extrets de l'espai no cultivat que la comunitat pagesa concentrava després en les terres de conreu.

La pràctica del guaret –el descans periòdic de la terra– estava relacionada amb l'aprofitament eficient d'un adob molt escàs. Els fems i els "formiguers" es concentraven a les parcel·les que tocava sembrar cada any. A la terra que restava en guaret hi havia una petita captació bacteriana de nitrògen atmosfèric, hi germinaven les llavors de les males herbes, que s'havien endinsat en el sembrat, el bestiar se les menjava juntament amb els rostolls de la collita anterior, i l'arada acabava amb les restes de vegetació competidora que no havien metabolitzat els ramats. D'aquesta forma, els guarets ajudaven a mantenir el bestiar de treball i d'engreix, a combatre les males herbes, i a aprofitar millor un adob escàs. Per tot això, la proporció entre espai cultivat i espai no cultivat fou sempre un límit de la "capacitat de càrrega" dels agroecosistemes preindustrials. El gran problema era com augmentar la terra cultivada sense posar en perill l'equilibri entre les tres parts interrelacionades de l'espai agrari –cultius, pastures i boscos– en què es basava l'obtenció dels adobs vegetals i animals que fertilitzaven la terra.

³ M. GONZÁLEZ DE MOLINA (1993).

L'augment de la densitat de població obligarà a estendre els cultius molt més enllà de l'òptim ecològic del propi engranatge agrosilvopastoral. Les diverses demandes del sistema econòmic i social acabaven convergint sobre el recurs més escàs de tots: el sòl fèrtil. En un sistema de rotació trienal (blat, ordi i guaret) practicat a l'edat mitjana i en els primers segles de l'edat moderna a l'Europa atlàntica, s'ha calculat que era del 15% la proporció òptima de superfície sembrada respecte l'espai agrari total, per mantenir la fertilitat. Si els cultius s'estenien més enllà d'aquesta magnitud, a curt termini podien obtenir-se bons rendiments mercès a l'estoc de nutrients acumulats pel bosc i les pastures. Però, a llarg termini, s'entraria en una espiral de rendiments decreixents. Dins un cert marge, sempre era possible augmentar la producció a costa de compensar amb més treball els rendiments marginals decreixents. Però més enllà d'aquesta frontera, els rendiments totals per actiu agrari s'estagnaven i fins i tot amenaçaven amb disminuir. Els rendiments decreixents esdevindran un senyal molt important de que el sistema agrari s'acostava perillosament a la seva "capacitat de càrrega". Seran com un signe de perill abans d'assolir-se realment un "sostre malthusià", definitiu i peremptori, més enllà del qual el producte per habitant (i no només per hora de treball o per unitat de terra) minvés en termes absoluts⁴. La caiguda dels rendiments posara a l'ordre del dia la necessitat d'un ajustament demogràfic, o d'un canvi de sistema, o d'ambdues coses alhora; i l'evolució dels sistemes de cultiu a l'Europa medieval i moderna es pot entendre com un esforç per trobar diverses respostes a tals desafiaments⁵.

1.2. Les sinèrgies entre el camp i la ciutat

Les descripcions dels viatgers sempre presentaven les ciutats antigues, medievals i modernes envoltades d'un anell d'agricultura fèrtil. De fet, l'agricultura més intensiva era la que tenia lloc a les immediacions de les ciutats. La raó és ben simple: la ciutat importava nutrients que no retornaven a l'espai agrari d'on havien estat extrets. L'espai urbà era el lloc de residència i consum de les classes dirigents i de l'Estat, que percebien rendes i tributs de tota mena dels seus dominis rurals. Cada any arribava un considerable volum de productes provinents dels sòls agraris als mercats urbans: aliments, combustibles, primeres matèries industrials. Aquestes entrades eren consumides i metabolitzades per la població i les indústries residents a la ciutat. Els nutrients d'aquelles collites acabaven concentrats als pous negres, als femers i en els residus industrials urbans. Malgrat les pèrdues corresponents, una part d'aquests fangs negres i d'aquelles deixalles orgàniques era reciclada cap als horts i camps de conreu intensius de l'entorn de la ciutat. D'aquesta forma, a la urbs coincidien les tres condicions necessàries per desenvolupar una agricultura intensiva i diversificada: fertilitzants orgànics en abundància, aigua de rec, i uns mercats amb alt poder adquisitiu que demandaven una àmplia varietat de productes.

⁴ P. KRIEDTE-H. MEDICK-J. SCHLUMBOHM (1993), A. SMITH (1982).

⁵ E.A. WRIGLEY (1992).

No és estrany, per tant, que els sistemes agraris més productius i tecnològicament avançats es trobéssin a la ciutat i no al camp. Per exemple, als anells agrícoles de les ciutats preindustrials s'havia generalitzat des de molt antic la introducció de cultius lleguminosos que tenen la virtut de fixar al sòl nitrògen atmosfèric. Tan els llegums per al consum humà (faves, cigrons, pèsols), com els lleguminosos farratgers (alfals, trèbol) per alimentar el bestiar, alternaven amb els cereals als què proporcionaven nitrògen inorgànic directament consumible per a la següent collita de blat, ordi o civada. Però els historiadors de les ciutats preindustrials també assenyalen que aquesta agricultura intensiva periurbana quedava reduïda a les immediacions de la ciutat⁶. Els seus mètodes no eren directament aplicables al conjunt de l'espai agrari rural, sense generalitzar també la confluència de factors que el feia possible: nutrients, aigua i poder adquisitiu. Bona part de l'abundància de nutrients, i també del poder de consum de la ciutat, eren resultat d'una pèrdua corresponent dels mateixos condicionants al camp. L'agricultura periurbana era fèrtil perquè importava aquests excedents agraris. Aquesta mateixa entrada inferia una pèrdua neta de matèries fertilitzants a les zones rurals d'on sortien els delmes, les rendes i els impostos que alimentaven la forta capacitat adquisitiva concentrada als mercats de la ciutat.

Així doncs, l'esplendor urbana, en tots els ordres, depenia de l'extracció de rendes –i, en darrer terme, d'energia solar fixada en la matèria orgànica– del camp. La productivitat dels sistemes agraris rurals, on vivia i treballava la gran majoria de la població, posava el límit a la quantitat i la varietat de la població urbana que el conjunt del sistema podia mantenir. La ciutat depenia del camp fins i tot pel manteniment del seu contingent demogràfic. Per la mateixa raó que la urbs concentrava deixalles amb un alt contingut de nutrients, acumulava també activitat bacteriana i malalties infeccioses. Els problemes d'insalubritat de les aigües residuals, dels pous negres, la concentració de femers i residus orgànics de tota mena feien que la mortalitat ordinària fos més alta a la ciutat que al camp⁷. Tot sovint, la mortalitat igualava i encara superava la natalitat: les ciutats eren veritables “forats negres” demogràfics. Per créixer, i fins i tot per mantenir-se, la població urbana necessitava rebre un flux constant d'immigrants rurals.

¿Vol dir això que les ciutats només eren un paràsit? La historiografia urbana s'ha fet aquesta pregunta, i les respostes varien segons el temps i l'espai. És evident que l'antiga Roma, que va arribar a reunir un milió d'habitants, depenia absolutament de les províncies del seu Imperi. Quan aquest es va esfondrar, Roma va decaure. Cap altra urbs europea arribarà al milió d'habitants fins ja ben entrada l'era industrial. Observacions similars es poden fer d'Alexandria, Beijing, Calcuta, Bagdad, Cuzco, Tenochtitlàn i moltes grans metròpolis antigues. Però altres exemples demostren que, en determinades circumstàncies, l'organisme urbà podia evolucionar del parasitisme a la simbiosi. Els diferents nuclis europeus formaren

⁶ J. DE VRIES (1987).

⁷ J.M. ESCARTÍN (2001).

cada cop més un veritable sistema de ciutats. El comerç a llarga distància unia entre si, de forma cada cop més intensa, els distints enclavaments portuaris (o amb un bon accés fluvial navegable) que formaven part del sistema urbà, amb mercats cada vegada més allunyats d'Àfrica i la ruta d'Orient, per un cantó, i el Nou Món americà, per l'altre. Aquest sistema comercial va permetre que les relacions camp-ciutat comencessin a ser, a determinats llocs d'Europa, menys unilaterals. La principal aportació que l'engranatge mercantil urbà podia fer per incrementar la productivitat del gran rerapaís rural era l'especialització. La manca d'un sistema de proveïment alimentari mínimament regular i fiable, d'una escala superior als mercats i fires comarcals, obligava a cada regió a produir tot l'essencial en un radi força curt. El problema de la inseguretat alimentària feia del blat un "mal necessari", que calia cultivar fins i tot en les difícils condicions dels paratges d'alta muntanya⁸.

Pel mateix motiu, els ceps i les oliveres es plantaven molt més enllà de les costes de temperatura, humitat i insolació que constitueixen el seu òptim ecològic. Quan la xarxa comercial entreteixida pel sistema de ciutats esdevingué prou tupida i segura, l'especialització va començar a estar a l'abast d'amples extensions del món rural. L'especialització agrària o ramadera permetia aprofitar millor els òptims ecològics. Els intercanvis recíprocs eliminaven anteriors desavencos, i feien retrocedir factors limitants. En aquest sentit, el comerç no solament distribuïa riquesa; permetia crear-ne de nova, tot incrementant l'eficiència dels sistemes productius rurals⁹.

1.3. Els primers economistes clàssics i els límits de la productivitat¹⁰

La pregunta que es formulaven els economistes clàssics davant dels problemes inherents a la productivitat apuntats a les planes precedents –¿era possible mantenir el creixement?– enllaçava amb la preocupació que tenient per incrementar el nivell de vida de les persones¹¹. Una possible resposta radica en els següents aspectes encadenats:

1. El salari real. Per Adam Smith, l'única forma d'incrementar el salari real i la productivitat era mitjançant una major especialització funcional de la producció. Ara bé, aquesta especialització estava condicionada per dos fenòmens íntimament relacionats: l'ampliació del mercat per als productors individuals i l'acumulació d'una major quantitat dels capitals fix i circulants. En la seva obra, Smith va demostrar com es podia incrementar fàcilment la productivitat en el conegut cas d'una fàbrica d'agulles. En el seu exemple, un fabricant individual podia fer 20 agulles al dia. Si col·laboraven un grup d'obers especialitzats, i cada un d'ells realitzava una part del procés, el nombre d'agulles enllestit diàriament podia

⁸ M. AYMARD (1983), C. MANERA (2001).

⁹ M. DOBB (1984), E. LABROUSSE (1980).

¹⁰ Especialment, A. SMITH (1982), D. RICARDO (1959) i T. MALTHUS (1977).

¹¹ J.M. NAREDO (1987).

incrementar-se fins a 4.800, és a dir, la producció s'havia multiplicat per 240. ¿Per què, doncs, aquesta via de creixement de la productivitat no es va potenciar més en els escrits dels coetanis? El motiu era que aquests autors no creien que fos possible un increment continuat de la productivitat, o de la renda real per càpita. De fet, l'experiència històrica demostrava, com reflectien les teories de Thomas Malthus i David Ricardo, que a mesura que augmentava la població el nivell de vida disminuïa.

Per als clàssics, el preu del treball, el salari, es fixava a partir del que anomenaven el seu preu natural: l'ingrés necessari per subsistir i perpetuar la reproducció dels treballadors. Segons A. Smith, durant el segle XVIII aquests salaris es trobaven molt per sobre de les necessitats essencials d'una família. Ara bé, David Ricardo indica que aquest preu del treball no era determinat únicament per les necessitats biològiques indispensables per a la reproducció, sinó que depenia del costum. Però independentment del nivell mínim de subsistència que venia fixat pel salari, tots els economistes clàssics eren pessimistes respecte a les possibilitats d'augmentar-lo. El problema era que hi havia dificultats creixents en incrementar proporcionalment els aliments amb la mateixa qualitat de treball. Aquesta necessitat de treball era la que provocava un increment del salari, i també de la renda. Però mentre aquesta augmentava per als terratinents en termes reals, el salari per als treballadors disminuïa. Això manifestava la contracció del seu poder adquisitiu i també de les condicions de vida de la població. Per Smith i Ricardo, les qüestions clau quant a l'evolució del salari real a llarg termini, que portaven a un gran escepticisme sobre l'increment o el manteniment de l'ingrés real per càpita, eren les següents:

- La demanda de treball estimulava l'augment de la població;
- Tot i que un creixement econòmic ràpid podia deixar enrera la població i l'oferta de treball, a llarg termini l'avenç de la població superava la demanda de treball, de forma que els ingressos dels treballadors no creixien;
- L'economia arribava a un estat estacionari.

2. *La terra i l'oferta de matèries primeres.* Thomas Malthus va ser qui millor va explicar aquesta relació a partir de l'anàlisi de la renda:

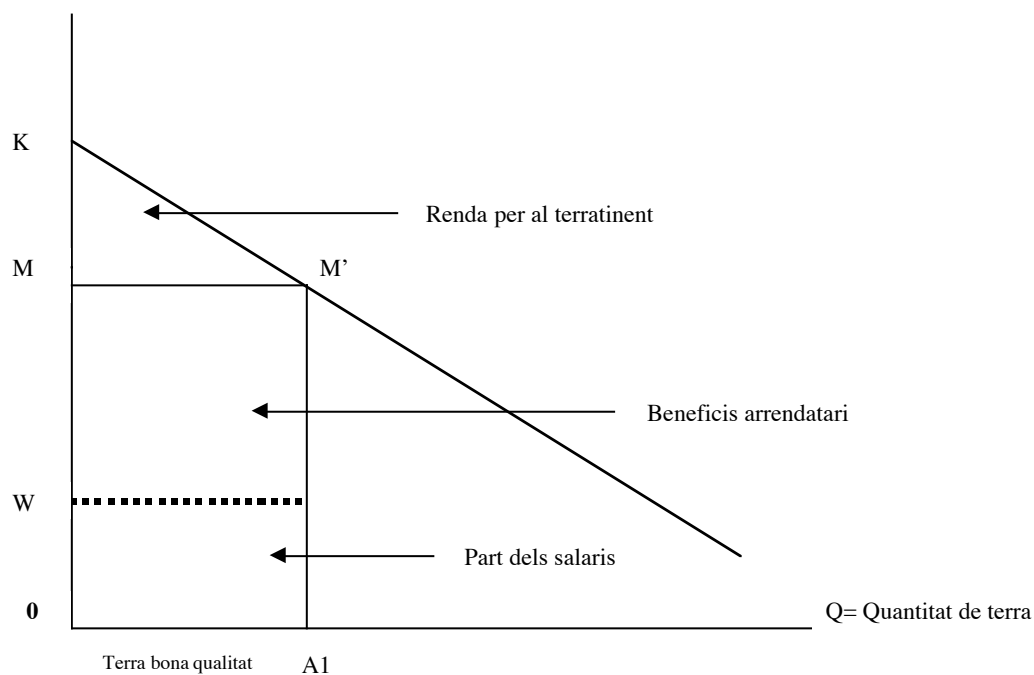
- a) Les poblacions posen en conreu, en primer lloc, les terres de millor qualitat, i això suposa grans beneficis sobre l'esmerç de capital inicial. Aquests elevats rendiments generen una elevada demanda de treball i salaris elevats;
- b) Però l'empenta demogràfica es fa palesa, i és inevitable cultivar les terres de qualitat inferior que suposen una retribució inferior de la inversió i dels salaris;
- c) A partir d'un cert nivell, al propietari de capital podia no compensar-li l'augment de l'extensió cultivada, en definitiva, l'esmerç de més capital en la terra ja cultivada, per la

qual cosa el sistema entrava en crisi, esperonat per la contracció dels rendiments (vegeu els gràfics amb els tres escenaris i l'explicació addicional).

RENDIMENTS DECREIXENTS I CAIGUDA DE LA PRODUCTIVITAT. L'ESQUEMA DELS ECONOMISTES CLÀSSICS

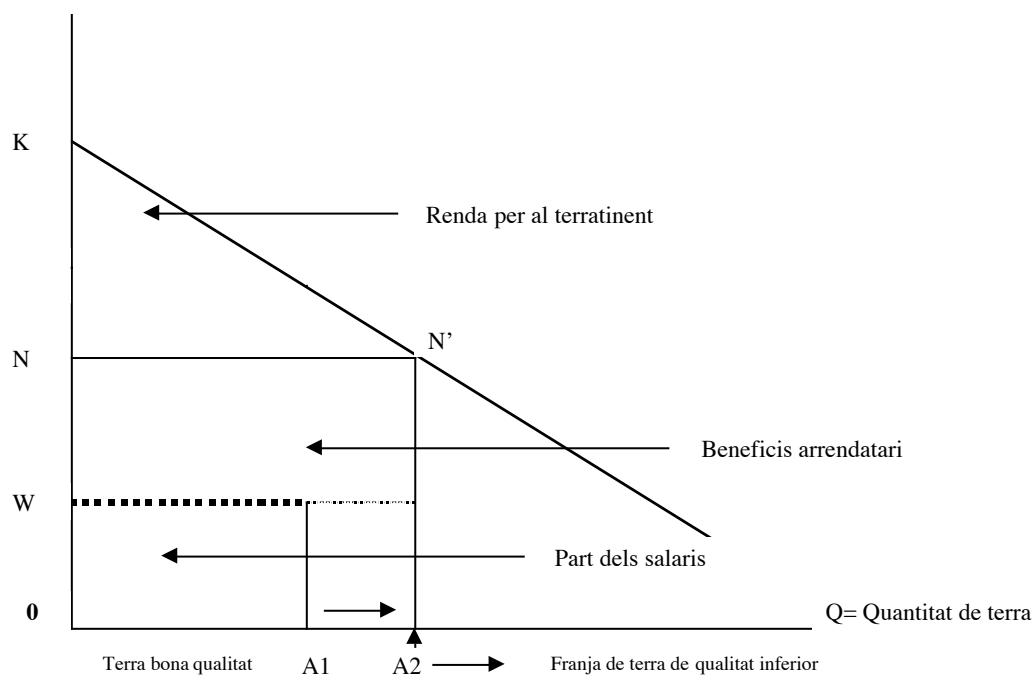
ESCENARI 1

Y= Producte marginal per
expansió de terra

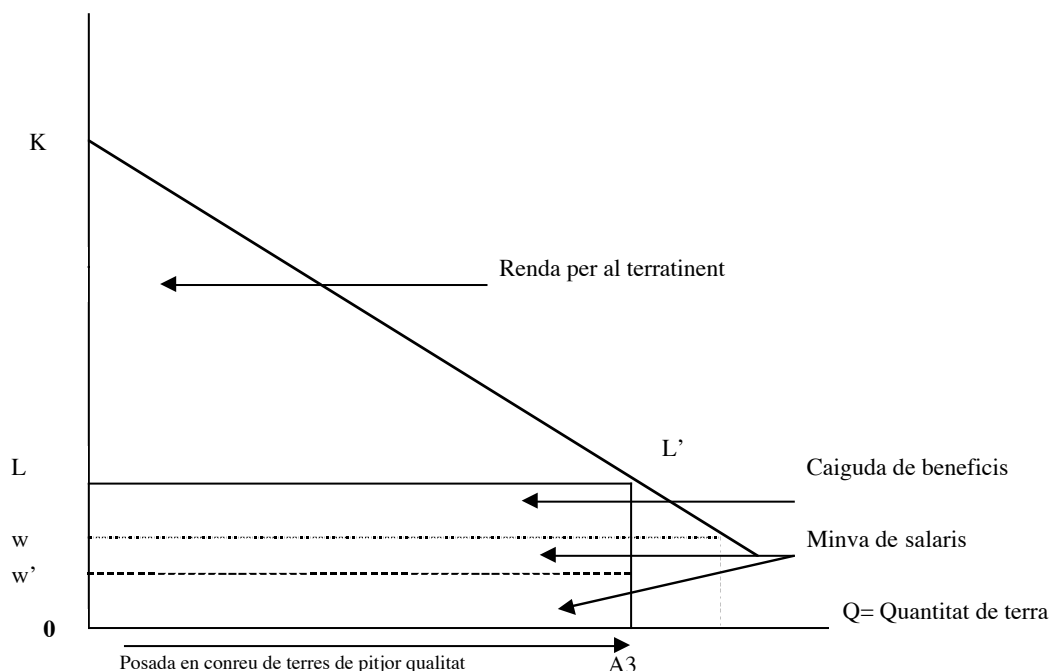
ESCENARI 2

Y= Producte marginal per
expansió de terra

ESCENARI 3

Y= Producte marginal per expansió de terra

EXPLICACIÓ DELS GRÀFICS

L'escenari 1 ens mostra com en un primer moment 0A1 la zona cultivada és encara petita: es tracta de les terres de millor qualitat, i encara resta una gran extensió d'espai per conrear. Com indica l'eix de les abscises, el producte brut marginal obtingut en aquestes àrees per la incorporació de més terra amb la seva quantitat de treball i llavor adients és elevat. Considerem un model tecnològic en el qual el factor que incrementa la producció és l'augment en la quantitat de terra posada en conreu. Els terratinents perceben renda per l'àrea KMM', mentre el capitalista rebrà pel seu esmerç de capital (llavors i salaris) els beneficis assenyalats en el rectangle WM'M'. Els treballadors perceben uns salaris equivalents a l'espai W0A1. Aquestes remuneracions superiors al nivell de subsistència són degudes a que els beneficis obtinguts són molt alts, atès que existeix en aquesta fase una manca de mà d'obra. Aquests ingressos extraordinaris en poder de la força de treball són els que, segons Thomas Malthus, estimulaven als productors l'increment de la població. Dit augment esperonà l'ampliació de la superfície cultivada en l'afany per part dels terratinents d'eixamplar les seves rendes. És així com es passa a l'escenari 2. Aquest creixement de la quantitat de terra està expressat per 0A2. Ara, les terres posades en conreu tenen una menor fertilitat (el camí que va de A1 a A2), i això suposa que la productivitat declina. Però el producte brut total s'ha incrementat: 0KN'A2. Les rendes, com a conseqüència de la pressió exercida per la demanda de terres, augmentaran fins a ocupar el triangle KNN', i es mengen una part important de terreny dels beneficis, representants per l'àrea N'NW. Aquí el capitalista manté encara el mateix nivell salarial que abans, car el número de treballadors sense terra no ha crescut encara suficientment, ja que disposen d'activitats alternatives al salari (treball parcial a les manufactures, quefers comunals, petites parcel·les de terra), o bé la seva organització té capacitat per mantenir aquests nivells salarials. Ara bé, si com a causa d'això la població segueix progressant demogràficament s'acreu la pressió sobre la terra disponible, i els rendistes confirmen l'escenari 3: es posen en conreu més terres fins a 0A3. En aquest punt, quan els rendiments són tan baixos, la renda s'incrementarà notablement fins a consumir els beneficis de l'agricultor capitalista: KLL'. I aquest, si vol mantenir els seus guanys, haurà de rebaixar els salaris fins al nivell de subsistència: de w a w'. És en aquest punt que David Ricardo i Thomas Malthus argumenten que l'economia entra en un estat estacionari, amb productivitats baixes i amb rendes per càpita esquistades.

D. Ricardo mantenia unes posicions semblants en els seus treballs sobre la renda i l'agricultura. També argumentava que per incrementar el producte per càpita s'havia de consumir una major quantitat de treball per unitat produïda. Aquest plantejament teòric impedia concebre un tipus de creixement continu a llarg termini. Els rendiments eren, per tant, decreixents i, per tant, es podia arribar a una situació estacionària –com ja s'ha dit– o a una taxa zero. A aquestes assercions, Adam Smith havia afegit una altra concepció: la renda absoluta. Aquest autor adduïa que els increments de la productivitat agrària sempre eren inferiors als de la indústria, però malgrat això, insistia en que la millor inversió d'un país i per al capital era la canalitzada al sector agrícola. Dos motius eren la causa: primerament, perquè cada unitat de capital esmerçada en l'agricultura posava en moviment una quantitat de treball superior a l'invertit en indústria; en segon lloc, perquè el treball de l'home sobre la naturalesa amplificava els fruits del treball i afegia un major valor al producte anual de la terra i a la riquesa real. Smith afirma que el camp no només ofería a la ciutat aliments, sinó també matèries primeres. Deia textualment que la urbs i, sobretot, les activitats manufactureres, obtenien tota la seva riquesa i mitjans de subsistència del camp. Això era de vital importància, perquè volia dir que la naturalesa, i la productivitat dels recursos naturals, actuaven de dues formes relacionades però distintes per posar límits a la grandària de la població i al nivell de vida urbà: d'un costat, a través dels rendiments agrícoles; i, d'altre, mitjançant l'oferta de matèries primeres.

En efecte, tots els *inputs* procedien del camp i els preus d'aquests pujaven perquè es consumia més treball, i no per mor de que fos de major valor. Només escapaven a aquestes circumstàncies aquells gèneres que no procedien de la superfície terrestre: ferro, plata, coure, etc. Per això, als ulls dels economistes clàssics el creixement econòmic estava sotmés a fortes limitacions derivades de la doble posició de la terra en l'esquema general de producció. L'oferta de terra era fixa i en algun moment del creixement econòmic els costos podien incrementar-se fins a tal punt, que la producció d'una unitat de producte més era indesitjable. A més, al ser totes les matèries primeres industrials virtualment d'origen animal o vegetal, l'expansió continuada estava constreta per dificultats difícilment superables en el subministrament de matèries primeres. Aquest moment era difícil d'establir, però formava part de les expectatives racionals del homes¹².

Dits factors limitants del creixement associats a la naturalesa, a la producció agrícola i a la productivitat eren suficients per explicar que:

- a) Malgrat les millores que es podien aconseguir mitjançant l'especialització funcional, encara que significaven avenços substancials, mai es sostindria un creixement continuat dels salaris reals;

¹² E.A. WRIGLEY (1992, 1993).

- b) Feia versemblant l'expectativa respecte de la taxa de creixement dels rendiments del capital. Els interessos de la inversió arribarien a ser tan baixos que desencorregessin noves inversions, per la qual cosa el procés s'aturaria;
- c) Per tant, les societats podien progressar fins assolir una meseta de prosperitat econòmica, però sense esperances de creixement indefinit.

Segons aquests autors, els indicadors del desenvolupament econòmic –productivitat decreixent, descens dels salaris reals, caiguda tendencial dels rendiments– apuntaven vers una direcció diferent de la què realment va produir-se. I, tanmateix, quan ells escrivien s'estaven generant dos tipus de canvis que capgirarien el decurs de l'economia: les transformacions en l'agricultura i en les fonts d'energia. Les màquines, per enginyoses que siguin, no ofereixen un camp il·limitat de millores en la productivitat, mentre aquestes depenguin dels músculs humans i animals. Els progressos durant aquella època tenien lloc sobretot perquè s'avançava en la divisió del treball, s'introduïen canvis en la maquinària, però essencialment perquè s'incorporaren fonts d'energia que incrementaren notablement les possibilitats que tenien les transformacions en l'organització del treball i la innovació tècnica. Però els autors clàssics no tingueren en consideració aquests nous vectors energètics; és més: estaven convençuts de que els més decisius per a la producció eren de caire orgànic. A més, les noves fonts no tenien encara una aplicació tècnica directa. Tot i que el carbó dominava el tràfic marítim de cabotatge i s'havien obert importants canals per facilitar el transport del mineral, el seu destí no era servir de combustible per a la maquinària industrial, sinó escalfar la major part de les llars obreres de les populoses ciutats britàniques. Només a les mateixes vetes de carbó, aquesta font energètica servia de combustible a les màquines de vapor Newcomen que s'utilitzaven per drenar les profundes mines d'aigua. Però, encara que aquesta font d'energia fos barata i abundant, els economistes clàssics seguien pensant que a llarg termini el creixement estacionari era inevitable, car l'home per viure havia de menjar, i la terra seguia essent un factor limitant; i, per altra banda, la prosperitat relativa generada pel carbó estimularia un creixement de la població més ràpid que el de la producció. Per tant, a llarg termini tornarien a reaparèixer les dificultats.

1.4. La ruptura de les baixes productivitats agrícoles

Front al que s'acaba d'exposar, la Revolució Industrial significa un llarg procés de transició des d'una economia sustentada en els recursos naturals, de base orgànica, a una altra on els pressupostos energètics són minerals, inorgànics, amb majors taxes de productivitat. Segons l'historiador econòmic E. Anthony Wrigley, l'economia orgànica es caracteritza perquè el gruix de l'energia emprat en la major part dels processos productius procedeix de fonts orgàniques: les forces humana i animal, ajudades per vent i aigua, constitueixen els motors primordials a l'agricultura, el transport i el comerç, la qual cosa provoca nivells de

productivitat modestos¹³. Així doncs, dependre de productes orgànics significa que pràcticament tota l'activitat econòmica es vincula a l'energia solar. La quantitat anual de creixement vegetal posa límits tant a la producció material com a l'estratègia energètica de qualsevol societat preindustrial. Per tant, aquestes formacions socials depenien, en definitiva, de l'estat de les collites i, per extensió, la sort de tota l'economia orgànica, tal i com s'ha indicat a l'epígraf anterior. Però els nivells de producció es poden transformar quan és possible importar energia externa al sistema ecològic local, en forma de fertilitzants químics, insecticides, herbicides, treball mecànic de tractors i altra maquinària. L'explotació agrícola no es trobarà sotmesa als rendiments marginals decreixents, o bé es manifestaran d'una altra manera. En altres paraules: la característica principal de l'economia basada en energia mineral fou la seva capacitat d'alliberar la producció de la dependència de la productivitat de la terra. Sota aquest sistema econòmic:

- Es reduí molt la connexió directa quant a les matèries primeres orgàniques. S'aplicà l'energia calorífica i la mecànica a processos productius en una escala sense parió. Així, les velles constriccions sobre l'escala de la producció s'ensorraren, davallaren els costos de producció i la productivitat augmentà notablement;
- La producció ultrapassà la població o, dit d'una altra manera, la producció superà la reproducció. Per primer cop, la pobresa deixà de ser una característica necessària de la condició humana per al gruix de la població, per tal de convertir-se en una qüestió de selecció social;
- Existia la capacitat productiva per a cobrir totes les necessitats humanes bàsiques, amb importants marges per a l'estalvi. El debat es centra ara en esbrinar si aquesta capacitat s'utilitzava –s'utilitza– de forma adient.

Ara bé, aquest procés no necessàriament elimina les velles maneres de produir al món estrictament manufacturer. És important ser conscients del nombre relativament petit de treballadors a les indústries del cotó i del ferro durant la Revolució Industrial, si ho comparem amb el nombre d'ocupats en tasques on la producció per càpita, probablement, havia canviat poc durant generacions i no es beneficiaria de les tècniques millorades durant un temps. En els censos britànics, al capítol de Manufactura s'inclouen tant els treballadors de les noves fàbriques, com els que responien a paràmetres més tradicionals, tant els protoindustrials, és a dir, aquells treballadors a domicili que venien les seves produccions a mercats extraregionals¹⁴. Els que elaboraven béns que es lliuraven als mercats locals es situaven en els oficis de venda a la menuda i en la categoria artesanal. A partir d'ací, les dades són clares: el treball a la manufactura només significava el 10% del treball dels varons adults a Anglaterra

¹³ E.A. WRIGLEY (1993).

¹⁴ P. KRIEDTE-H. MEDICK-J. SCHLUMBOHM (1993).

el 1831, i d'aquest total, més de la meitat es trobava al Lancashire i al West Riding de Yorkshire. Fora d'aquestes àrees, només un home de cada vint treballava a la manufactura. Pel contrari, el quefer a la menestralia i als negocis assolí el 31%. Les deu majors ocupacions per separat (entre d'altres, sabaters, fusters, sastres, taverners, botiguers i ferrers), només de la categoria d'oficis artesanals i negocis de petita escala, feien servir cinc treballadors per cada tres aplicats a la manufactura. És improbable que aquestes categories professionals augmentessin la productivitat per càpita durant moltes generacions.

Ara bé, se sap que la industrialització contemporània significà un desenvolupament notable de les ciutats. Algunes zones rurals, amb indústries vigoroses, començaren a llanguir a causa de la mobilitat demogràfica; això no obstant, d'altres continuaren aferrades als oficis manufacturers i disposaren així mateix d'un protagonisme econòmic, tecnològic, cultural i social innegable. D'altra banda, les ciutats cobriren altres funcions que les merament industrials; entre aquestes darreres, el model més emblemàtic fou Manchester. Sense anar molt enfora d'aquesta urbs britànica, la industrialització a Londres s'acomplí, tal com ens ha mostrat el mateix Wrigley, amb una accentuació de les seves característiques preindustrials: es crearen noves xarxes de transport —molt relacionades amb les fonts energètiques—, es canviaren els valors tradicionals i s'incrementà la demanda mitjançant l'augment de la renda real per càpita. Però tot això s'aconseguí sense la conversió de Londres en una ciutat tipificada com a industrial.

Per la seva banda, Jan de Vries ha indicat que l'ascens de ciutats de dimensions més reduïdes que els grans centres urbans es pogué produir per un altre estímul diferent a l'atracció exercida pel sistema fabril. De Vries llança una hipòtesi al respecte: aquest esperó tal volta es trobés en l'augment dels ingressos i de la producció en el sector agrari, el que, en síntesi, ha qualificat com a “revolució industriosa”, més relacionada amb els canvis a la demanda i a les opcions que anava oferint el mercat, en especial per als béns de consum¹⁵. Segons aquest autor, l'augment del producte per càpita exigia una major dedicació al treball en unes coordenades de disminució del salari real, la qual cosa fou un estímul, en determinades circumstàncies, per a compensar el descens de l'ingrés mitjançant dita intensificació del treball. Tot plegat significava un canvi en les preferències de les llars europees, que es lligaria a la revolució del consum: les persones prefereixen treballar més per a mantenir o tenir accés als nous productes. És a dir, la “revolució industriosa” implicava reduir el temps d'oci per a consagrar-lo a activitats productives i, així, mantenir o potser augmentar el nivell de despesa. No obstant això, malgrat que, probablement, les classes populars que feien inventaris *post-mortem* tenien en 1800 més culleres en les seves cases que en 1500, altres indicadors mostren que en aquest mateix període també s'havia registrat una severa disminució del consum de carn i cervesa per càpita. Per altra banda, cal advertir que hi ha indicis que mostren un augment de la proporció de la població proletaritzada. Per tant, si

¹⁵ J. DE VRIES (1994).

admetem que es varen incrementar les hores de treball per persona, això significa que la productivitat del treball no va créixer al llarg de l'etapa 1500-1800, si més no de forma homogènia i que, amb tota seguretat, experimentà alces en regions molt concretes¹⁶.

Però la coincidència en aquests punts amb Wrigley és clara: per a aquest darrer, els nivells de productivitat per càpita de l'agricultura governen sense discussió les possibilitats de desenvolupament d'altres activitats. Això no obstant, és un exercici complicat mesurar aquesta productivitat agrícola, si bé una forma de determinar-la, per procediments indirectes, sigui considerar l'evolució del creixement urbà tenint presents les transformacions en l'estructura ocupacional de la població rural. Ara bé, l'important canvi en les formes de produir en funció dels nous vectors energètics –que auguren un augment notable de la productivitat– han promogut, al seu torn, transformacions decisives en les pautes del creixement econòmic. En aquest respecte, les anàlisis que s'ofereixen sobre les causes del creixement es fan a partir de formulacions convencionals. La major capacitat i competitivitat d'una economia s'han enteses:

- a) Com a fruit d'una millor dotació de factors en relació a d'altres societats;
- b) Per la localització, interna o molt propera, de primeres matèries;
- c) Per la existència de marcs institucionals estables;
- d) Per la forta presència exterior;
- e) I, en fi, per l'actitud de la classe empresarial.

Aquesta nòmina es podria escrutar fins a la minuciositat, tot establint discussions precises en els diferents àmbits detallats. Però, i anant a l'anàlisi d'un cas concret, el de l'economia balear observada en el llarg termini, s'identifiquen situacions que recorden tot el que s'ha dit. Els canvis derivats de nous models agraris, la coexistència de velles i noves formes de produir i l'escassa aplicació de l'energia genuïna de la Revolució Industrial suposen l'assoliment de taxes de productivitat baixes que es compensen amb la intensificació dels processos productius, a partir d'una constatació clau: el baix preu de la força de treball. És aquesta una derivada clau d'un model històric de creixement en el què la rellevància de la productivitat fou menor.

2. L'exemple balear: la importància dels factors intangibles aliens a la productivitat

2.1. Un creixement no improvisat amb escassa tecnologia

En el cas de Balears, tots els promotors del creixement abans enunciats no semblen haver servit per explicar, de forma convincent, les diferents fases de l'evolució econòmica insular i, molt menys, de l'esclat del turisme de masses. Tot al contrari, l'exposició que s'ha

¹⁶ P. HUDSON (1989), S. POLLARD (1992)

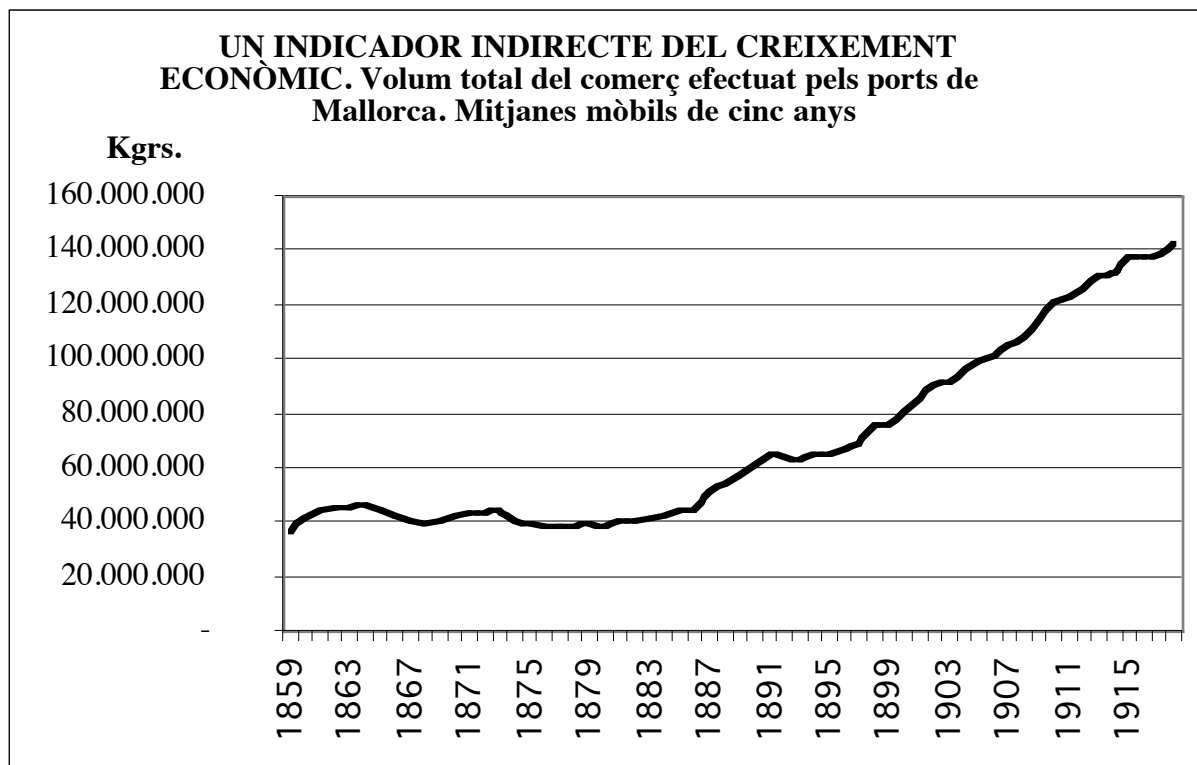
ofert és desoladora: unes illes buïdes d'iniciatives i de teixits productius dinàmics, endarrerides i pobres, il·luminen, entorn de les acaballes dels anys 1950, un procés de creixement de nova planta a partir d'experiències isolades que signifiquen una ruptura radical amb el passat. Aquest es qualifica, sense gaire distincions, com de penúria i de calamitats seculars, amb una estructura socioeconòmica immòbil i aïllada, insensible a cap mena de canvi per petit que fos. Endemés, hom palesa un vèrtex social clau, gairebé definitiu per arrodonir tot el discurs: les corrents migratòries dels balears vers l'exterior. Però no resulta fàcil comprendre com tot aquest procés, que enceta el període dels canvis més profunds a la societat i a la economia il·lenques, s'ha pogut gairebé improvisar en relativament poc temps: des de la perspectiva de la història econòmica, estam parlant, en definitiva, d'unes coordenades que abasten els anys 1959-1973. Uns marges, doncs, força reduïts per tal de copsar en la seva totalitat aquesta entremaliada evolució. L'economia, com la història, són disciplines complicades, perquè afecten el comportament de les persones, observades en radis temporals molt amples. Es diu això perquè s'entengui que amb explicacions mecàniques i tòpiques no encertam a conèixer, de debò, els germens de l'important creixement econòmic que s'obre amb la irrupció turística.

Des de fa molts anys, la història econòmica insular intenta esbrinar les raons d'aquest èxit econòmic balear¹⁷: les causes que l'induïren, les bases sobre les quals s'edificà, els protagonistes que prepararen el terreny, les motivacions que impulsaren els empresaris i els treballadors a canviar d'oficis i de pràctiques quotidianes per a inserir-se en nous reptes i experiències. Un canvi cultural, doncs, de gran profunditat. La hipòtesi dels historiadors econòmics era que, atenent altres casos coneguts de la història econòmica europea i a partir de la pròpia investigació, el creixement de l'economia balear no podia ser només fruit de l'espontaneïtat, tot i que l'atzar, el particularisme empresarial i el context ajudaven a identificar –igualment a tall hipotètic– explicacions més o menys plausibles. Al mateix temps, i si atenem al que s'ha explicat a planes precedents, les investigacions desenvolupades no han revelat, tot i les dificultats per establir conclusions definitives, increments notoris de la productivitat en els sectors econòmics insulars. És més, resulta força complicat determinar càlculs fiables sobre productivitat per a l'economia balear amb la disponibilitat de fonts estadístiques irregulars; però és igualment cert que resulta molt difícilós acurar les magnituds de la productivitat a les illes fins i tot en els moments actuals. Pel contrari, les recerques fetes en els darrers deu anys han resultat reveladores per tal d'entendre millor les línies directrius del creixement, tot identificant els fonaments de l'embranchida turística. Les dades assenyalen que els processos previs, que suposaren canvis decisius a l'orientació de l'economia, poden ser considerats responsables de les capacitacions, de les destresses, dels aprenentatges i de les adaptacions dels agents socials i econòmics illencs. Elements, tots ells,

¹⁷ M.A. CASASNOVAS (2002), J.M. ESCARTÍN (2001), G. JOVER (1997), C. MANERA (2001), R. MOLINA (2003), A. MOREY (1999).

intangibles que, no obstant la seva suposada volatilitat, es concreten a l'estructura de l'economia¹⁸.

Un dels indicadors indirectes que pot servir per a intuir el procés de creixement econòmic de Mallorca és l'evolució global del moviment de mercaderies pels distints ports de l'illa, en règim de tràfic de cabotatge –la part del lleó, amb escreix, del comerç exterior insular–¹⁹. La corba resultant és la que es presenta tot seguit:

FONT: elaboració personal a partir de les dades de C. MANERA (2001) i de les *Estadísticas del Comercio de Cabotaje*, Arxiu del Ministeri d'Hisenda (Madrid).

El perfil que es dibuixa ressalta la existència de cicles econòmics que no és el moment ara de detallar. Però, al seu torn, rubrica que entre 1857 i a l'entorn de 1884, l'economia illenca estava recollint tot el procés precedent de canvi en el model agrari i en la pauta de desenvolupament manufacturer per experimentar un enlairament notable a partir de la segona meitat dels anys 1880. Aquest gràfic no explica, com és obvi, el creixement en la seva complexa totalitat; però, sense cap mena de dubte, apunta una tendència que no es pot pas negligir. I, sobretot, manifesta un fet substancial, si s'incorporen tots els materials disponibles a hores d'ara sobre el creixement econòmic mallorquí contemporani, provinent dels treballs de Joana Maria Escartín, Carles Manera, Ramon Molina i Antònia Morey: aquest avenç s'està produint a partir d'activitats econòmiques que es relacionen més aviat amb processos

¹⁸ A.O. HIRSCHMAN (1973), E. LLUCH (1999).

¹⁹ P. ROMER (1989), R. BARBERÀ-L.M. DONCEL (2003).

d'intensificació del factor treball sobre el del capital, fet que té, com a corollari clau, l'obtenció d'escasses taxes de productivitat. Dit d'una altra forma: en les plenes coordenades de la Revolució Industrial, algunes economies podien desenvolupar-se de manera sòlida sense el concurs crucial dels vectors energètics clàssics de la industrialització ni dels processos organitzatius diguem-ne més “racionals” inherents a aquells. I, el que pot resultar més sorprenent, el seus relatius nivells de benestar no eren despreciables, tal i com han revelat les investigacions més recents sobre l'Índex Físic de Qualitat de Vida, efectuades per Rafael Domínguez²⁰. Darrera d'aquesta sintètica corba s'amaguen, entre d'altres realitats, la fortalesa cíclica del calçat amb intensa participació familiar, l'orientació femenina en el treball dels quefers bijuters, l'avenç de l'agroalimentació, les vendes externes d'ametlles, garrofes, figues, porcs i cítrics, la importància dels tèxtils de fibres tradicionals i modernes, la formació de xarxes mercantils a diferents indrets dels mercats internacionals, la creació d'empreses de dimensions modestes però d'actuacions efectives; en suma, tota una munió d'experiències que obeeixen, de forma predominant, als interessos de les petites i mitjanes iniciatives, afavorides per la barator del factor de treball.

2.2. La intensificació dels processos productius

En efecte, un dels trets característics de l'evolució econòmica balear són els baixos salaris, si més no fins a la Primera Guerra Mundial. Aquestes remuneracions s'han emparellat a una certa estabilitat dels preus, tal i com es demostra a la recent investigació de Ramon Molina. Tot plegat ha resultat la principal avantatge comparativa utilitzada pels empresaris illencs, la qual cosa ha orientat el seus plans de negoci. Així, les inversions en capitals fixes no han estat gaire abundants a les illes, i les pautes de desenvolupament industrial s'han edificat sobre la utilització massiva dels obrers en els processos productius. Aquest model d'organització empresarial no eludeix casos de grans consorcis que, ben segur, palesaven productivitats elevades, atenent les inversions que podien fer en vapors, enginys i electricitat²¹. Però és a partir dels anys 1920 quan hom assisteix a una variació notable: la “mineralització” de l'economia –particularment en el cas de Mallorca–, és a dir, l'entrada més decidida de l'energia de la Revolució Industrial a les unitats de producció, per acarar les pujades salarials. Això suposa una corrent inversora en màquines, estructures i, en definitiva, tecnologia. Ara bé, l'eix central segueix essent la intensificació de la força laboral, abundant i mal remunerada, que ha incentivat una major polivalència dels treballadors insulars: la seva transversalitat és absoluta en els sectors econòmics i l'adscripció estricta a un d'ells resulta, molt sovint, difícil de precisar. Atesa tota aquesta complexitat, C. Clark no és aplicable, de forma taxativa, en el nostre model econòmic. Val a dir que aquests factors –salaris reduïts, en

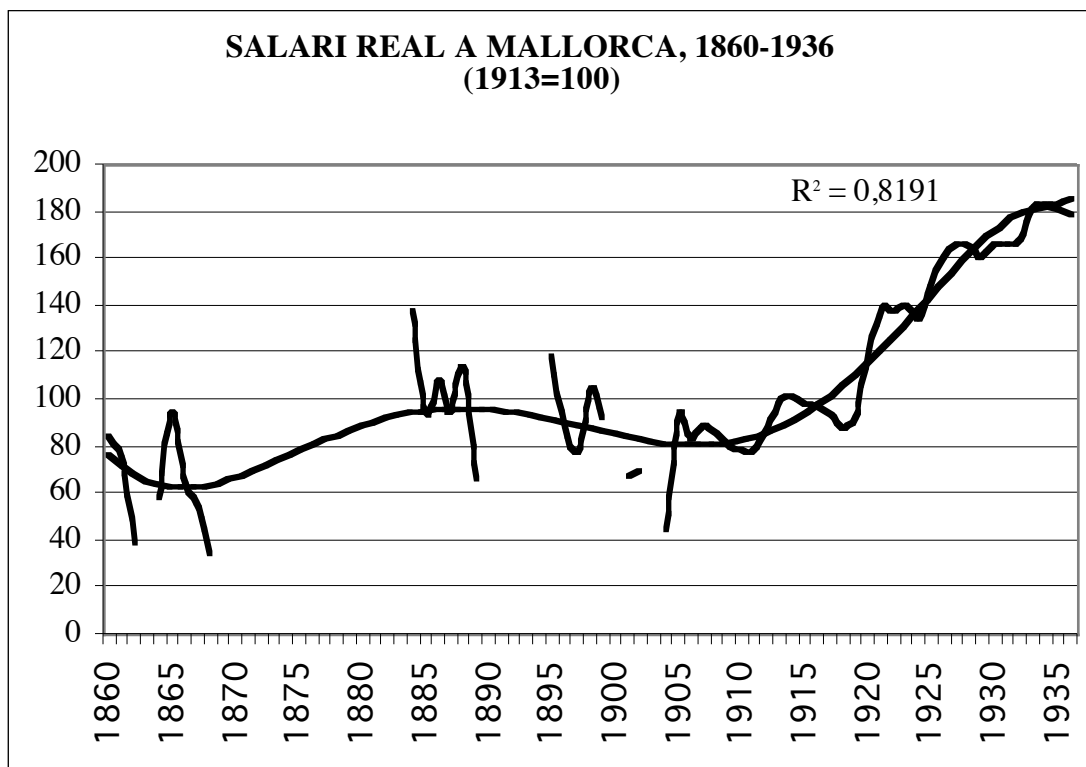
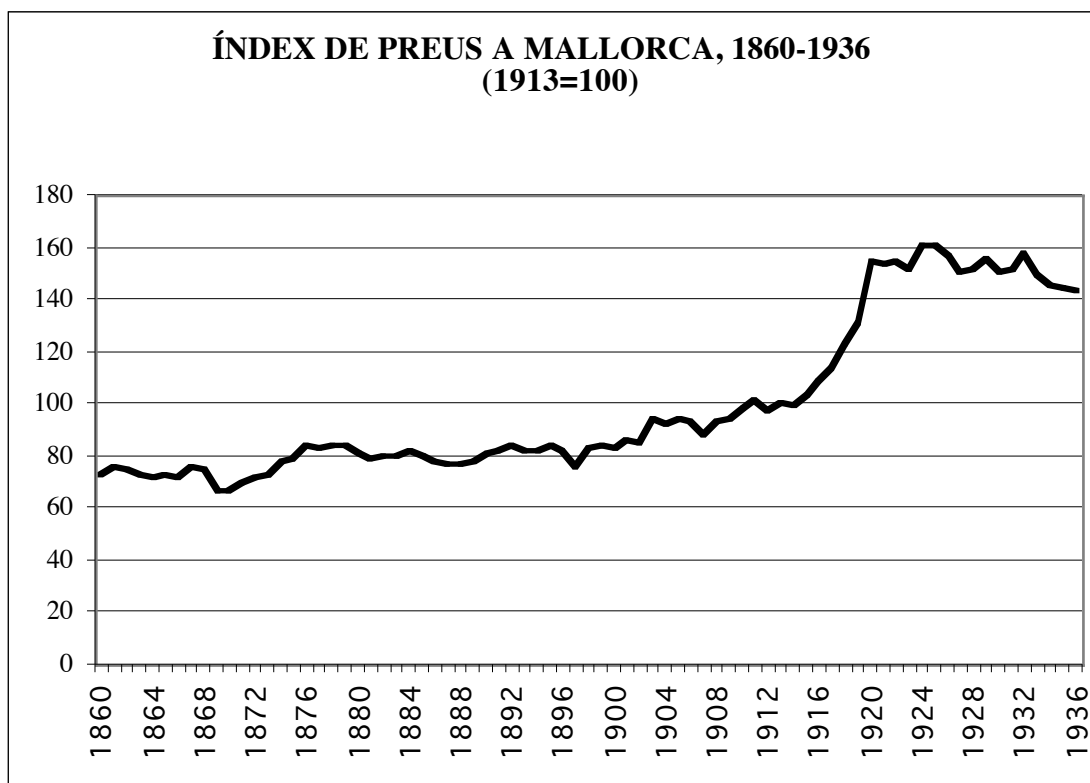
²⁰ R. DOMÍNGUEZ (2002).

²¹ C. MANERA-M.A. CASASNOVAS (1998).

relació a d'altres economies regionals, i pluriactivitat de la força de treball– constitueixen trets que encara hi romanen presents a l'economia insular actual.

En aquest sentit, es poden destacar quatre característiques explicatives del model històric de creixement de Balears. Primerament, el comerç marítim –tant l'exterior com, sobretot, el de cabotatge– és una peça determinant per al creixement econòmic de Balears abans de la gran irrupció turística. Per un cantó, les importacions porten estímuls al desenvolupament, puix que proporcionen proves serioses de que el mercat és proper. De fet, les entrades de gèneres eliminen la incertesa del panorama econòmic balear durant molts segles, i tensionen a la baixa els preus de venda dels queviures bàsics. Hom facilita, així, una millor assignació dels recursos existents. La garantia importadora ha esperonat, per exemple, la creixent significació de les lleguminoses, de la vinya, dels fruiters i d'ametllers, garrofers i figueres des de 1760 als camps mallorquins; i l'enlairament de la manufactura a les principals capçaleres menorquines a partir de 1860. Les exportacions, per la seva banda, han resultat rellevants per tal de finançar les compres exteriors. La seva anàlisi visualitza els canvis que s'han generat a l'estructura econòmica, amb la detecció nítida de fases d'embranchida i de recessió.

En segon lloc, el desenvolupament és un procés llarg en el què les interaccions entre els sectors econòmics neixen d'economies externes recíproques. La interconnexió entre el món agrari i el de la manufactura i les corrents de transmissió existents a l'interior dels mateixos, amb la poliacitivitat dels treballadors illencs com a gran recurs a explotar, constitueixen factors que sancionen un procés clar: els encadenaments entre les iniciatives, en les què les distincions sectorials són difoses, i on una empresa s'en aprofita de les economies externes creades en expansions prèvies i, alhora, en genera de noves que poden ser explotades per altres productors. En aquest respecte, cal dir que s'han conegut moltes situacions on la disponibilitat d'una ampliació d'un sector no ha provocat un augment simultani a l'oferta d'una altra mercaderia. Però, el que és rellevant retenir, és que aquesta noció de gradualitat és la que introdueix, de mica en mica, una classe de complementarietat en el procés de desenvolupament balear.

FONT: R. MOLINA (2003).

Estam parlant, doncs, d'inversions que, tot i la seva aparent modèstia, tenen una transcendència històrica i que es retroalimenten amb les economies externes. Això és una ajuda inapreciable per al desenvolupament, car afegeix una pressió especial a tot un grup de decisions d'esmerç que incrementen la capacitat de prendre noves orientacions inversores. És a dir, hom estableixen connexions directes entre la inversió d'un període i la inversió de l'etapa següent, amb una característica modular: es tracta d'un creixement sustentat sobre el desequilibri. Aquest fet ha promogut, com a resposta, accions constructives. Els entrebancs, les dificultats, les tensions, s'han resolt, en el passat més recent, amb encadenaments positius cap endavant i amb llaços fermes amb les fases prèvies. El desenvolupament implica contradiccions i forces oposades; però, i això és el que resulta revelador, també obté noves empentes de les tensions que crea. Aquesta és una de les grans lliçons de la història econòmica de les illes, tot configurant un model d'èxit que s'ha anat articulant, amb avanços i retrocessos, en el decurs de molts anys, i on no s'han conegut increments espectaculars de la productivitat si més no a la fase pre-turística.

En tercer terme, hom remarca el paper decisiu de la iniciativa privada i la tranquil·litat institucional. Tot i que manquen estudis sobre el mercat de capitals a les illes, el que coneixem fins ara posa de manifest el dinamisme societari illenc i la creació fluïda d'empreses de tall familiar, que es troben a la base social del procés de creixement²². Les aportacions públiques són escasses i els esforços particulars són els que dibuixen una estratègia particular a Balears: històricament, s'ha obtingut poc dels fons estatals, de manera que aquesta mena de prevenció illenca –estar sempre a l'expectativa– cal interpretar-la menys per la manca de propostes d'acció i més per motiu de les malfiances que es provoquen al entrar en els circuits competitius del mercat, amb escasses tutel·les superiors, val a dir, governamentals. En aquestes coordenades, l'estabilitat institucional hi ha estat ben present en el procés de creixement, la qual cosa no vol dir que no s'hagin generat a Balears els conflictes de classe que s'observen a d'altres zones d'Europa. Però la capacitat de renda a les illes no era, en termes relatius, tant baixa com s'ha suposat, si es compara amb la resta de les economies regionals, per mor de la pluriactivitat del factor treball, ja comentada, i la integració del conjunt familiar en distintes àrees de la producció. Els baixos salaris, doncs, es compensaven amb l'agregació de les rendes individuals, de manera que es conformava una renda total –de la unitat familiar– capaç de fer front a les necessitats de la llar. Aquesta diversitat d'opcions, cercades per productors i empresaris, han permès fixar una certa pau social, trasbalsada en etapes puntuals amb idèntics fonaments ideològics que els que es poden identificar a les regions europees. La major capacitat econòmica ha permès abandonar aquelles activitats que tenien un alt contingut econòmic lligat a comportaments virulents

²² Vegeu un recent recull de treballs, en el què apareixen aportacions específiques de les illes: J.L. GARCÍA RUÍZ- J. HERNÁNDEZ-C. MANERA (coordinadors) (2003).

concrets: així, el bandolerisme com a fenomen sociològic de marginalitat, desaparegué de Balears en el decurs del segle XVIII, mentre Sardenya encara el pateix i Sicília i Còrsega coneixen altres expressions violentes que pertorben les inversions. Els capitals no admeten soroll. Però, pel contrari, el contraban ha resultat a les Balears una activitat lucrativa i porosa a totes les classes socials (d'ací l'escàs col.laboracionisme amb els instruments de coerció de l'Estat), al temps que la poliaactivitat de la classe treballadora ha facilitat un major grau de flexibilització productiva i una capacitat de readaptació més intensa²³.

Finalment, és decisiva la importància del “capital” empresarial. En efecte, les illes han fornit, a l'època contemporània, diferents generacions d'empresaris de tota mena, amb trets generals que tot just s'anoten: uns orígens socials humils, el risc inversor a partir de la visió dels mercats, l'estratègia de reduir costos de transacció, la vertebració empresarial en unitats de dimensions modestes amb fort component familiar, i la forta explotació de la força de treball i de l'entorn natural. Tot plegat ha tingut –i té– una conseqüència essencial: l'assoliment d'alts beneficis i una gran capacitat inversora. Les nissagues de l'empresariat turístic cuallen amb l'al.locució descrita. En aquest sentit, la història de l'empresa balear encaixa més amb models organitzatius diferents als del gran consorci chandlerià –que tant enlluernen encara–, i abasta des de l'articulació de petites i mitjanes empreses fins a la creació de xarxes, districtes industrials i l'expansió exterior de capitals (en aquest cas, en forma de grans firmes, líders sobretot en els mercats turístics).

Però les bases fonamentals remetent a activitats que foren, en general, minses en inversions en capitals fixes i, per tant, amb productivitats modestes, compensades amb una major intensitat en la utilització de la força de treball, atesa l'estabilitat salarial i, en moltes conjuntures, la regularitat i manteniment dels preus. Aquesta asserció, que és plausible per a un ample període de la història econòmica contemporània balear –en general, la que abasta els anys 1850 i 1960, tot i reconeguent els cicles econòmics inherents–, es pot corroborar parcialment si s'albiren algunes de les darreres contribucions en el camp de l'economia aplicada, que identifiquen signes clars de pèrdua de productivitat en un context de creació de llocs de treball i d'increment dels fluxes d'immigració²⁴, la qual cosa infereix el repensar un model de creixement que s'aixeca sobre sectors que, com ara el de la construcció o certs segments de l'economia turística, són de bell nou molt intensius en força de treball. El tema de la productivitat esdevé, així, un objecte clar de preocupació per a l'economia actual a les nostres illes, i ben segur es pot convertir en un dels àmbits de reflexió per als economistes illencs, tot i que l'abordament de la qüestió no pot defugir de cap manera l'anàlisi pregonada i reflexiva sobre la pauta de creixement de les nostres illes. Però cal tenir present que, també en aquest cas, ens trobem davant d'un fenomen que és històric.

²³ R. MOLINA (2003).

²⁴ A. RIERA (direcció) (2003).

BIBLIOGRAFIA

- ALCAIDE, J., *Renta Nacional de España y su distribución provincial. Serie homogénea. Años 1955 a 1993*, Fundación BBV (Madrid 1999).
- ALLEN, R., *Enclosure and the yeoman. The agricultural development of the South Midlands 1450-1850*, Clarendon Press (Oxford 1992).
- AYMARD, M., "Autoconsommation et marchés: Chayanov, Labrousse ou Le Roy Ladurie?", *Annales*, núm. 6 (1983).
- BARBERÀ, R.-DONCEL, L.M., *La moderna economía del crecimiento*, Síntesis (Madrid 2003).
- BHADURI, A., *La estructura económica de la agricultura atrasada*, F.C.E. (Mèxic 1987).
- BROWN, L. R., *Ecoeconomia*, Centre Unesco de Catalunya (Barcelona 2002).
- CASASNOVAS, M.A., *La transformació d'una economia insular. El cas de Menorca (1600-1960)*, tesi doctoral, Universitat de les Illes Balears (Palma 2001), inèdita.
- DE VRIES, J., "The Industrial Revolution and the Industrious Revolution", *The Journal of Economic History*, vol. 54, núm. 2 (1994).
- DE VRIES, J., *La urbanización de Europa, 1500-1800*, Crítica (Barcelona 1987).
- DOBB, M., *Estudios sobre el desarrollo del capitalismo*, Siglo XXI (Madrid 1984).
- DOMINGUEZ, R., *La riqueza de la regiones*, Alianza Editorial (Madrid 2002).
- ESCARTÍN, J.M., *La ciutat amuntegada. Indústria del calçat, desenvolupament urbà i condicions de vida a la Palma contemporània*, Documenta Balear (Palma 2001).
- GARCÍA RUÍZ, J.L.-HERNÁNDEZ, J.-MANERA, C. (coords.), *Investigaciones recientes en historia financiera*, volum monogràfic d'*Estudis d'Història Econòmica*, núms. 17-18 (2003).
- GERMAN, L., et alter, *Historia económica regional de España, siglos XIX y XX*, Crítica (Barcelona 2001).
- GONZÁLEZ DE MOLINA, M. i MARTÍNEZ ALIER, J., *Historia y Ecología*, Editorial Marcial Pons (Madrid 1993).
- GONZÁLEZ DE MOLINA, M., *Historia y medio ambiente*, Editorial Eudema (Madrid 1993).
- GRENIER, J. Y., "Modèles de la demande sous l'Ancien Régime", *Annales*, núm. 3 (1987).
- HIRSCHMAN, A., *La estrategia del desarrollo económico*, Fondo de Cultura Económica (Mèxic 1973).
- HUDSON, P. (ed.), *Regions and Industries. A perspective on the Industrial Revolution in Britain*, Cambridge University Press (Cambridge 1989).
- JACOBS, M., *La economía verde*, Editorial Icaria (Barcelona 1996).
- JONES, C.I., *Introduction to Economic Growth*, Norton (New York 2002).
- JOVER, G., *Societat rural i desenvolupament econòmic a Mallorca. Feudalisme, latifundi i pagesia, 1500-1800*, tesi doctoral (Barcelona 1997), inèdita.
- JOVER, G.-MANERA, C., "Productions et productivité agricole a l'ile de Majorque, ss. XV-XIX", comunicació presentada al *XII International Economic History Congress* (Madrid), inèdita.
- KRIEDTE, P.-MEDICK, H.-SCHLUMBOHM, J., "Proto-industrialization revisited: demography, social structure and modern domestic industry", *Continuity and Change*, 8, 2 (1993).
- LABROUSSE, E., *Fluctuaciones económicas e historia social*, Tecnos (Madrid 1980).
- LLUCH, E., "Presentació", a C. MANERA (coord.), *Exploracions en Història Econòmica Contemporània*, número monogràfic de *Randa*, núm. 42 (Barcelona 1999).
- MALTHUS, T., *Principios de economía política*, Fondo de Cultura Económica (Mèxic 1977).
- MANERA, C. et alter, *Història ecològica a les illes Balears. Estudis sobre energia, economia i medi ambient*, Lleonard Muntaner Editor (Palma 2001).
- MANERA, C., *Història del creixement econòmic a Mallorca, 1700-2000*, Lleonard Muntaner Editor (Palma 2001).
- MANERA, C.-CASASNOVAS, M.A., "Crecimiento económico y empresa industrial en Menorca durante la segunda mitad del siglo XIX: el caso de la *Industrial Mahonesa S.A.*", *Revista de Historia Industrial*, núm. 13 (1998).
- MARTÍNEZ ALIER, J. i SCHLÜPMANN, K., *La Ecología y la Economía*, Editorial Fondo de Cultura Económica (México 1991).
- MARTÍNEZ ALIER, J.-ROCA, J., *Economía ecológica y política ambiental*, FCE (Mèxic 2000).
- MOLINA, R., *Treball intensiu, treballadors polivalents. Treball, salaris i cost de la vida, Mallorca 1860-1936*, Govern de les Illes Balears (Palma 2003).
- MOREY, A., *Noblesa i desvinculació a Mallorca als segles XVIII i XIX*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Barcelona 1999).
- NAREDO, J.M., *La economía en evolución*, Editorial Siglo XXI de España Editores (Madrid 1987).
- PEARCE, D.W.-TURNER, R. K., *Economía de los Recursos Naturales y del Medio Ambiente*, Editorial Celeste Ediciones (Madrid 1995).
- POLLARD, S., *La conquista pacífica*, Prensas Universitarias de Zaragoza (Saragossa 1991).
- REIG, E.-PICAZO, A., *Capitalización y crecimiento de la economía balear, 1955-1996*, Fundación BBV (Madrid 1998).
- RICARDO, D., *Principios de economía política y tributación*, Fondo de Cultura Económica (Mèxic 1959).
- RIECHMANN, J. et alter, *De la economía a la ecología*, Editorial Trotta (Madrid 1995).
- RIERA, A. (dir.), *Informe econòmic i social de les Illes Balears*, Sa Nostra (Palma 2003).

ROMER, P.M., "Capital Accumulation in the Theory of Long-Run Growth", a R.J. BARRO (ed.), *Modern Business Cycle Theory*, Harvard University Press (Cambridge 1989).

ROMERO, C., *Economía de los recursos ambientales y naturales*, Alianza Editorial (Madrid 1997)

SABEL, CH.-ZEITLIN, J. (eds.), *World of possibilities. Flexibility and mass production in western industrialization*, Cambridge University Press (Nova York 1997).

SMITH, A., *Investigación sobre la naturaleza y causas de la riqueza de las naciones*, Fondo de Cultura Económica (Mèxic 1982).

THIRSK, J. (ed.), *Agricultural change: policy and practice*, Cambridge University Press (Cambridge 1990).

THUROW, L. C., *El futuro del capitalismo*, Editorial Ariel (Barcelona 1996).

WRIGLEY, E. A., *Cambio, continuidad y azar. Carácter de la Revolución Industrial inglesa*, Crítica (Barcelona 1993).

WRIGLEY, E. A., *Gentes, ciudades y riqueza. La transformación de la sociedad tradicional*, Crítica (Barcelona 1992).